

Zofia Drożdżik (Kraków)

Ukraińska wrażliwość rosyjskojęzycznych pisarzy. Mikołaj Gogol i Wasylj Nariznyj

Temat ukraińskich pisarzy rosyjskojęzycznych wydaje się szczególnie aktualny i istotny w świetle ostatnich wydarzeń na Ukrainie dotyczących uchwalenia przez Radę Najwyższą ustawy, która przyznaje preferencje językowi rosyjskiemu w tym kraju.

Na podstawie postaci Mikołaja Gogola, wspominając jednocześnie o Wasylju Nariznym – pisarzach pochodzenia ukraińskiego piszących w języku rosyjskim – zostanie pokazane, że problem marginalizacji języka i kultury ukraińskiej nie jest problemem nowym.

Między Gogolem i Nariznym istnieje wiele oczywistych analogii – obydwaj pisarze wzrastali na ukraińskim gruncie, obydwaj po początkowym zachwycie wielką europejską literaturą szybko powrócili w swojej twórczości do narodowej tematyki, obydwaj równie brutalnie zetknęli się z problemem statusu Ukrainy w Imperium Rosyjskim. W analizie obu przypadków należy mieć na uwadze ich ukraińską świadomość, ale również rosyjską rzeczywistość, w której przyszło im żyć. Obydwaj pisarze związani ze sobą etnicznie, regionalnie, generacyjnie tworzący w tej samej epoce, pojmowali i wyrażali Ukrainę w podobny sposób. Obydwaj musieli również dać odpowiedź na pytania przeszłości, teraźniejszości i przyszłości swojej ojczyzny, przynależność do której odczuwali i deklarowali w swojej twórczości.

I tak Wasylj Nariznyj, jeden z prekursorów wątków ukraińskich w rosyjskiej literaturze, podobnie zresztą jak Mikołaj Gogol, nie mógł kontynuować nauki na Ukrainie i wyjechał w tym celu do Rosyjskiego Imperium. W czasie nauki w Moskiewskim Uniwersytecie zaczął zgłębiać lekturę wybitnych rosyjskich pisarzy, w tym rzędzie Aleksandra Sumarokowa (Александра Сумарокова), Gawriły Dierżawina (Гаврилы Державина). Równocześnie zaznajamiał się z antyczną i zachodnioeuropejską kulturą, pod której wpływem wydał swoje pierwsze naśladownicze utwory. Na tym jednak nie poprzestał i podobnie jak Mikołaj

Gogol zaczął poszukiwać swojego niepowtarzalnego stylu, swojego literackiego „ja”. W tym celu powrócił do tego, co najlepiej zna, do swoich narodowych korzeni. Wynikiem tego poszukiwania jest pierwsza część *Wieczorów słowiańskich* (*Славянских вечеров*) – swoistego cyklu powieści powiązanych ideą stworzenia historii Rusi Kijowskiej. Od tego momentu niezmiennie źródłem jego natchnienia stała się ukraińska tematyka.

Najbardziej ukraińskim spośród utworów Nariźnego był utwór *Bursak* (*Бурсак*), wzorowany na Gogolowskim *Wiju* (*Вий*). Pierwsza część utworu opowiada o realiach życia w ukraińskim seminarium duchownym, druga natomiast pokazuje wojnę Kozaków z Polakami. Wydarzenia historyczne stanowią w nim wprawdzie tylko umowne tło akcji, dalekie od prawdziwego kolorytu epoki wojen kozackich; na plan pierwszy wysuwa się bowiem osadzona w typowo osiemnastowiecznym duchu intryga awanturniczo-przygodowa. Pisarzowi udało się żywo ująć obyczajowość bursy przy kolegium kijowskim. Życie ukraińskiej wiejskiej szlachty to temat innej jego powieści *Dwa Iwany, czyli namiętność pieniacka* (*Два Ивана, или Страсть к тяжбам*). Ogólna atmosfera utworu bardzo przypomina późniejszą powieść Gogola *O tym, jak pokłócił się Iwan Iwanowicz z Iwanem Nikiforowiczem* (*Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем*), wyraźnie napisaną pod wpływem Nariźnego. Dzieło Nariźnego przedstawia żywe, pełne komizmu sceny obyczajowe z życia prowincjonalnej szlachty ukraińskiej, ukazuje bezmiar głupoty i ograniczoność horyzontów zwaśnionych sąsiadów. Przy użyciu bardzo zawilej intrygi i wprowadzeniu psychologicznie skomplikowanej postaci rezonera autor doprowadził ostatecznie do triumfu dobra nad złem. Ukraina w utworach Nariźnego rozpościerała przed rosyjskim czytelnikiem obraz malowniczego kraju, zasiedlonego żywym i awanturnicznym ludem. W jego twórczości organicznie odbija się życie Ukrainy jej historia i kultura.

Ostatnim utworem tego autora była powieść *Гаркуша. Малороссійский розбойник*, pozostała ona jednak dziełem nieznanym. Pisarz skupił się w nim głównie na tematyce społecznej, podnosząc problem narodowego sprzeciwu przeciwko gnębicielom narodu. Pobrzmiwały tu echa jego demokratycznych sympatii. To właśnie z powodu poruszenia bolących tematów dotyczących szczególnie narodu ukraińskiego utwór ten został zabroniony przez cenzurę, w wyniku czego przez długie lata pozostawał zapomniany. Przykład Nariźnego dobitnie pokazuje, jak polityka Imperium w sferze kulturowej podstępnie osiągała swój cel, którym było wzbogacanie literatury rosyjskiej o wybitne jednostki obdarzone niezwykłym talentem i wrażliwością i automatyczne zubożenie literatury ukraińskiej.

Podobny los spotkał również Gogola, tutaj jednak mamy do czynienia ze zjawiskiem tzw. walki o pisarza, toczącej się na płaszczyźnie ukraińskiego i rosyjskiego gogoloznawstwa, czyli trwającego nieprzerwanie od XIX wieku sporu czy Gogol to *видатний син України* czy *русский человек*. Najczęściej w obiegowej opinii spotykamy się z twierdzeniami charakterystycznymi dla dominującego rosyjskiego gogoloznawstwa, jakie wymownie opisał swego czasu Mychajło Hruszewski. Jego zdaniem ta wroga Ukrainie sfera robiła z Mikołaja Gogola symbol ogólnorosyjskości w celu poskromienia ukraińskiego separatyzmu¹, a dorobek pisarza był monopolizowany i przywłaszczany przez imperialne struktury. Pozycja ukraińskiego historyka świadczy o tym, że postać Mikołaja Gogola stała się kamieniem węgielnym wojny politycznej, w której starły się całe szeregi stereotypów i nacjonalizmów. Hruszewski akcentował również fakt, że w niektórych rosyjskich kołach uczyniono Gogola niejako „patronem czarnoseteńców”², nosicielem imperialnej świadomości, podczas gdy dla samego Hruszewskiego był wzorem i kanonem ukraiństwa³.

Powszechnie znane jest miejsce Mikołaja Gogola w rosyjskiej literaturze, nie można jednak powiedzieć tego samego o miejscu Gogola w literaturze i mentalności ukraińskiej. Przyczyn takiego stanu rzeczy, jak wiadomo, jest wiele. Pytanie o narodowość pisarza wywołuje w świecie naukowym i nie tylko bardzo skrajne emocje, które owocują powstaniem wielu teorii, schematów i sztamp, niewiele mających wspólnego z naukowym obiektywizmem.

Należy bowiem pamiętać, że Mikołaj Gogol był potomkiem kozaka – pułkownika braclawskiego Ostapa Gogola, i zarazem synem znanego w owych czasach autora ukraińskich komedii pisanych w stylu Iwana Kotlarewskiego – Wasyla Gogola. Marzył o objęciu posady wykładowcy w swoim ukochanym,

¹ Separatyzm (z łac. *separatio* – oddzielenie) – dążenie do wyodrębnienia się jakiejś grupy z całości. W obawie przed oderwaniem się Ukrainy od imperium rosyjskiego został wydany 18 maja 1876 roku tzw. Ukaz emski, przez Aleksandra II rosyjski akt prawny, zabraniający używania nazwy „Ukraina”, drukowania książek w języku ukraińskim i wwożenia na terytorium Rosji wszelkich wydawnictw wydrukowanych po ukraińsku za granicą, oraz używania języka ukraińskiego. W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. 3, Wrocław 2001, s. 207, 232.

² Czarna Sotnia (ros. Чёрная сотня) – Określenie rosyjskiego ruchu politycznego, jaki ukształtował się na początku XX wieku, w czasie rewolucji 1905 roku. Ruch ten odwoływał się do idei radykalnie nacjonalistycznych i konserwatywnych. Czarnoseteci byli obrońcami idei samowładztwa carskiego, występowali przeciwko jakimkolwiek zmianom w ustroju Imperium Rosyjskiego, opowiadali się za rusyfikacją wszystkich narodowości zamieszkujących imperium i szerzeniem prawosławia.

³ М. Грушевський, *Ювілей Миколи Гоголя*, [w:] *Твори: у 50 т.*, т. 2, Серія: „Суспільно-політичні твори (1907–1914)”, Львів 2005, с. 378–381.

starodawnym Kijowie i napisaniu historii Ukrainy, jakiej jeszcze nikt nie napisał, a wszystkie jego początkowe utwory na wskroś przesiąknięte są ukraińską tematyką.

Pierwszym dobitnym dowodem na zainteresowanie Gogoła historią Ukrainy jest utwór *Hetman* (*Гетьман*) z 1830 roku, którego głównym bohaterem był Hetman Ostianica⁴, a którego fragment wszedł później do składu *Arabesek* (*Арабески*). Historia utworu była dość skomplikowana i zachował się on jedynie fragmentarycznie, ponieważ, jak pisze sam autor w komentarzu do *Hetmana*, jego pierwsza zasadnicza część została spalona, nie spełniwszy oczekiwań autora⁵. Nie zmienia to jednak faktu, że historia kozactwa intensywnie wpływała na młodego Gogoła, a on sam wierzył bardzo mocno, iż jego przodkowie byli częścią owej historii i aktywnie brali udział w jej kształtowaniu.

Gogol jako artysta czerpał wiele z kultury poprzednich epok. Powiązane to było głównie z twórczą recepcją ukraińskiej mitologii, folkloru, etnografii, małosyjskiej historii oraz tradycji kulturowej XVII i XVIII wieku. Najpełniej związek Gogoła z duchowym narodowym gruntem widoczny jest w jego wczesnych powieściach, w nich również przejawia się mitologizm gogolowskiej prozy. Daje to podstawy, aby twierdzić, że pisarz nie tylko przyswoił sobie ukraińskie mitologiczne archetypowe obrazy, obrzędowo-rytualne, sakralno-magiczne funkcje folklorystyczno-mitologicznego środowiska, ale także posiadał indywidualną autorską zdolność mitologizacji.

Wykorzystując źródła historyczne, przede wszystkim *Historię Rusów* (*Історія Русів*), a także materiały dotyczące ukraińskiego folkloru i etnografii, tu w szczególności ukraińskie liryczne pieśni, historyczne dумы, legendy, bajki, przekazy, przysłowia, opisy rodzinnych świąt, pisarz odtwarza żywe tradycje rodzinne, historyczne, charakter, całego ducha ukraińskiego narodu początku XIX wieku.

Na tym jednak nie kończą się fascynacje Gogoła. W 1830 roku jego uwaga skupia się na pracy innego wybitnego ukraińskiego folklorysty, a także historyka Josypa Bodiańskiego (*Осип Бодяньський*)⁶, który w swej pracy *O ludowej*

⁴ Iwan Połtawec-Ostrianica, ukr. Іван Полтавець-Острияниця (ur. 26 września 1890 r. we wsi Bałaklei koło Smiły (według części źródeł we wsi Subotiw w okręgu czernichowskim) w granicach Rosji, zm. w 1957 r. w Monachium) – ukraiński wojskowy (pułkownik), ataman Wolnego Kozactwa, emigracyjny publicysta i działacz polityczny, przywódca Ukraińskiego Wolnego Kozactwa.

⁵ Н.В. Гоголь, *Полное собрание сочинений*, Москва 1938, т. 3, s. 712.

⁶ Osip Bodiański – potomek znanego kozackiego rodu, wielki ukraiński historyk, filolog, folklorysta, etnolog, pisarz i tłumacz, jeden z założycieli podwalin pod ukraińską i rosyjską slawistykę. *Видатні українці*, „Імідж УА” 2009, № 1 (6).

poezji plemion słowiańskich (*О народной поэзии славянских племен*), podobnie jak Mykoła Certelejew (*Микола Цертелєв*) i Mychajło Maksymowycz (*Михайло Максимович*), podkreśla odmiennosć obu narodów: ukraińskiego i rosyjskiego, oraz ich pieśni. W rosyjskich ludowych pieśniach dostrzegał smutek, pochmurny charakter północnej przyrody i pasywnego charakteru rosyjskiego ludu. Z drugiej strony, ludowa poezja południowych Rusów (Ukraińców, Małorosjan) to poezja całym swoim składem wewnętrznym i zewnętrznym diametralnie odmienna od poezji Rusów północnych. Według niego nie mogło być innego toku ewolucji, ponieważ właśnie Rusowie północni i południowi ze wszystkich słowiańskich plemion wykazują największe różnice, mimo podobieństwa nazewnictwa.

Mykoła Kulisz (*Микола Куліш*) w napisanej na przełomie stuleci biografii Gogola całkiem zdecydowanie wyrażał swój pogląd na temat tego, że „tragiczny smutek i liryczny śmiech”, nieodłączne od twórczości Gogola, miały swoje źródło właśnie w ludowych pieśniach ukraińskich⁷. Podsumowując te spostrzeżenia, można z całą pewnością stwierdzić, że wczesne historyczne i folklorystyczne doświadczenia Ukrainy były pierwszym przejawem jej narodowej świadomości.

Historia Ukrainy w oczach Gogola była zupełnie odmienna od historii narodu rosyjskiego. Fragment wstępu do historii Ukrainy, jaką zaczął pisać, znany pod nazwą *Взгляд на составление Малороссии*, świadczy o tym, że pisarz był całkowicie świadomy narodowej odmiennosći Ukraińców od Rosjan. Nawała mongolska rozdzieliła północ i południe Rusi Kijowskiej, w wyniku czego regiony te rozwijały się na dwa różne sposoby i podzieliły na dwie odrębne nacje. Wszelkie związki między nimi zostały zerwane i utworzyły się dwa odrębne państwa: jedno pod władaniem Tatarów, drugie pod berłem państwa litewskiego. Gogol podkreśla, że w państwie moskiewsko-tatarskim i ukraińsko-litewskim istniały zupełnie inne prawa, inne zwyczaje i inne dążenia. Na ukraińskim charakterze narodowym największe piętno odcisnęło historyczne życie narodu, będące zdaniem Gogola nieustanną walką⁸. Był to kraj, w którym wszystko zdobywało się szablą, w którym każdy pragnął być aktywnym wojownikiem, a nie biernym obserwatorem. Do takiego burzliwego życia przyczyniło się między innymi geograficzne położenie. Ukraina nie miała naturalnych granic z sąsiadującymi narodami, bezkresna, odkryta ukraińska ziemia, wciąż pustoszona, ociekała krwią, co w rezultacie zmieniło pokojowo usposobionych Słowian w wojowniczych kozaków⁹.

⁷ П. Куліш, *Опыт биографии Н.В. Гоголя*, СПб 1854, s. 85.

⁸ П. Голубенко, *Україна і Росія. У світлі культурних взаємин*, Київ 1993, s. 284.

⁹ Н.В. Гоголь, *Взгляд на составление Малороссии*, [w:] Н.В. Гоголь, *Арабески*, Петербург 2009, s. 75.

Historia interesowała Gogola jako patriotę i pisarza, jednak w kręgu jego fascynacji nie znajdowały się jedynie fakty i ich chronologia, a narodowy koloryt, dusza narodu i duch nacji. Z takim nastawieniem podchodził między innymi do ukraińskich pieśni: „Historyk nie musi doszukiwać się w nich oznaczenia dnia i daty bitwy lub dokładnego wyznaczenia miejsca bitwy, w tym pieśni niewiele mu pomogą. Ale kiedy zechce poznać prawdziwe życie, cechy charakteru, wszystkie odcienie odczuć, niepewności, cierpień i radości narodu, kto zechce poznać ducha przeszłości, ten będzie zadowolony ponieważ w pieśniach historia narodu rozpościera się przed nami w całej okazałości”¹⁰.

Ukraiński koloryt narodowy i głęboki wewnętrzny historyzm powieści Gogola jest świadomą twórczą metodą pisarza, nastawioną na ukazanie ukraińskiej narodowości za pomocą obrazów z życia codziennego i żywych reminiscencji z przeszłości. Takie zadanie stawiał przed sobą Gogol, pisząc utwory dotyczące ukraińskiej historii. Jako utalentowany pisarz wykazywał zarówno wyjątkową intuicję twórczą, jak i przenikliwość skrupulatnego historyka. Dla stworzenia powieści historycznej *Taras Bulba* (*Тарас Бульба*) dokładnie studiował ogromną ilość materiałów źródłowych, wcześniej już wspomnianą *Historię Rusów*, *Historię o Kozakach zaporoskich* Semena Myszeckiego, *Opis Ukrainy* Wilhelma de Beauplana, rękopisy ukraińskich latopisów Samowidca i Welyczki. Jednak historyzm *Tarasa Bulby* nie opiera się na dokładnym opisie wydarzeń historycznych lub zestawieniu konkretnych postaci historycznych – tego w powieści nie ma. Gogol traktował historię nie jak zbiór chronologicznie zestawionych faktów historycznych, a jak niepowtarzalną możliwość oddania za jej pomocą ducha pewnego historycznego czasu. Inaczej mówiąc, zainteresowania Gogola oscyływały wokół duchowej treści życia historycznego. Do historii Gogol podchodził jak pisarz-artysta i na odwrót, w swojej twórczości był historykiem.

Ukraiński folklor również był dla niego niewyczerpanym źródłem inspiracji. Jak już wiadomo, młody, początkujący pisarz nieustannie prosił w listach swoją matkę, aby rozpytywała się dla niego u rodziny i sąsiadów o dawne kozackie zwyczaje, ubrania, o przesyłanie mu starych dokumentów i zapisków jakie mogły ocaleć z zamierzchłych czasów. W marcu 1928 roku pisze Gogol do niej z prośbą o nadsyłanie mu jak najbardziej szczegółowych opisów ukraińskiego ludowego stroju. Od matki mógł otrzymać istotne informacje, jakie później przenośli do swojej *Książki najrozmaitszych rzeczy* (*Книжки всякої всячини*), swoistego notatnika, w którym znajdujemy rozpisane na poszczególne linie tematyczne ukraińskie materiały, później niemal w całości wykorzystane w jego powieściach:

- 1) Małorosyjski leksykon – 386 ukraińskich słów z rosyjskimi odpowiednikami;

¹⁰ Н.В. Гоголь, *О малороссийских песнях*, [w:] tamże, s. 146.

- 2) Wiersz recytowany hetmanowi Potiomkinowi przez zaporozców z okazji święta Wielkiej Nocy;
- 3) Dokumenty dotyczące dwóch epizodów z kozackiego życia w 1711 i 1720 roku;
- 4) Epigrafy 22 fragmentów z Eneidy Iwana Kotlarewskiego. Tekst ten znacznie się różnił od dotychczasowych publikacji (1798, 1808, 1809) – cytaty oczywiście robione są z rękopisów;
- 5) Gry i rozrywki Małorosjan – teksty nadesłane przez matkę Gogola;
- 6) Imiona nadawane podczas chrztu – 72 ukraińskie imiona z rosyjskimi odpowiednikami;
- 7) Zagadki – 17 ukraińskich zagadek;
- 8) Małorosyjskie potrawy;
- 9) Małorosyjskie obrzędy i obyczaje;
- 10) Obyczaje Małorosjan;
- 11) Ubiór Małorosjan;
- 12) Przysłowia, powiedzenia i frazy małorosyjskie – wszystkiego 140 przykładów;
- 13) O weselach Małorosjan.

Gogol dobrze znał utwory Iwana Kotlarewskiego, ale także *Gramatykę* (*Граматика малоросийского наречия*) Oleksija Pawłowskiego, skąd wypisywał ukraińskie imiona i przysłowia. Ukraińsko-rosyjski słowniczek, jaki zaczął pisać już w Niżynie, prawdopodobnie był kontynuacją słowniczka prowadzonego przez jego ojca Wasyla¹¹. Leksykon Gogola w dużej mierze bazuje na Kotlarewskim i Certeljewie, które posłużyły mu jako źródło. Podobnym źródłem inspiracji były wcześniej już wspomniane *Małorosyjskie pieśni* Maksymowycza oraz ukraińskie zwyczaje opisane w książce Kałużyńskiego *Малоросійське село*. Jednym słowem, można powiedzieć, że Gogol był na bieżąco ze wszystkimi publikacjami w interesującej go tematyce. Nie ma wątpliwości, że w ciągu lat trzydziestych Gogol uważnie śledził wszystkie publikacje związane z ukraińską tematyką i choć wśród jego notatek znajdują się również liczne informacje na temat Rosji, jak i innych krajów, to jednak tematyka ukraińska jest tutaj dominująca.

Wszystkie te fakty mogły wpłynąć na to, że czuł się Ukraińcem. Należy jednak w rozważaniach tego typu zawsze jako kluczowy brać pod uwagę kontekst kulturowy i historyczny danej epoki i tym samym popatrzeć na Mikołaja Gogola jako na przedstawiciela ukraińskiej szlachty, która na początku XIX wieku degradowała się, głównie z przyczyn politycznych. Proces ten nie mógł nie od-

¹¹ А.А. Назаревский, *Из архива Головки*, [w:] Н.В. Гоголь: *Материалы и исследования*, т. 1, s. 327.

cisnąć piętna na samoświadomości młodego Gogoła, czującego się synem Ukrainy, ale Ukrainy, która jest prowincją wielkiego Rosyjskiego Imperium.

Mikołaj Gogol i Wasilij Narisznj dali Ukrainie tyle, ile mogli w swoich czasach i sytuacji, niesłuszne są więc zarzuty, że nie byli oni świadomymi Ukraińcami w obecnym tego słowa znaczeniu, że nie pisali swoich utworów w języku ukraińskim, tak samo jak nie można winić ich za to, że ich poglądy, światopogląd, gust, formowały się pod wpływem tzw. jedynej prawdziwej rosyjskiej literatury i kultury.